

Висновки. Таким чином, проведене нами дослідження засвідчило, що проблема виховання смисложиттєвих цінностей в учнів основної та старшої школи є надзвичайно актуальною, оскільки саме в цьому віці активно формується ставлення до себе та до життя в цілому. Нами було доведено, що в ході організації виховного процесу в основній та старшій школі цьому питанню приділяється недостатня увага. Було з'ясовано, що діти мають поверхові й неповні знання про смисложиттєві цінності, проте добре усвідомлюють значення гідності, любові, справедливості та свободи у житті людини, розуміють їх особистісну та суспільну цінність. Мотиваційна і вольова сфери учнів не відзначаються стійкістю, а поведінка – послідовністю, що заважає виробленню смисложиттєвих цінностей та свідчить про несформованість смисложиттєвої сфери.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бех І. Д. Виховання особистості: сходження до духовності / І. Д. Бех. – К. : Либідь, 2006. – 272 с.
2. Балл Г. О. Особистісна надійність та її співвідношення з особистісною свободою / Г. О. Балл // Розвиток педагогічної і психологічної наук в Україні 1992-2002 : зб. наук. праць до 10-річчя АПН України. – Харків : ОВС, 2002. – Ч. 1. – С. 537–549.
3. Гончаренко С. У. Методика як наука / С. У. Гончаренко // Розвиток педагогічної і психологічної наук

в Україні 1992-2002 : зб. наук. праць до 10-річчя АПН України. – Харків : ОВС, 2002. – Ч. 1. – С. 250–258.

4. Дубасенюк О. А. Діагностичний підхід як важлива умова професійної позиції вчителя / О. А. Дубасенюк, О. В. Вознюк // Методичні основи діагностики академічної обдарованості учнів (з урахуванням специфіки освітньої галузі) : матер. наук.-практ. семінару. – К. : ІОД, 2011. – С. 74–81.
5. Енциклопедія освіти / АПН України ; гол. ред. В. Г. Кремень. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
6. Леонтьев Д. А. Тест смысловых ориентаций (СЖО) / Д. А. Леонтьев. – М., 1992. – 16 с.
7. Педагогическая диагностика в школе / А. И. Кочетов, Я. Л. Коломинский, И. И. Прокопьев и др. ; под ред. А. И. Кочетова. – Мн. : Народнаясвета, 1987. – 223 с.
8. Титаренко Т. М. Вічне прагнення до життєвих змін (до психологічної природи вибору) / Т. М. Титаренко // Розвиток педагогічної і психологічної наук в Україні 1992-2002 : зб. наук. праць до 10-річчя АПН України. – Харків : ОВС, 2002. – Ч. 1. – С. 563–579.
9. Щуркова Н. Е. Тест «Размышляем о жизненном опыте» / Н. Е. Щуркова // Новое в воспитательной работе школы. – М., 1991. – С. 59–69.
10. Crumhaugh J. S. An experimental study in existentialism : the psychometric approach to Frankl's concept of noogenic neurosis / J. S. Crumhaugh, L. T. Maxolick // Journal of Clinical Psychol. – 1964. – № 2. – Vol. 20. – P. 200–207.

Дата надходження до редакції: 27.03.2017 р.

УДК 371.4:370.64

Світлана ПЕТРОВА,

директор комунального навчального закладу «Дитячий будинок «Перлінка», м. Одеса

РОЛЬ СОЦІАЛЬНО-ВИХОВНОГО ПРОСТОРУ В СТАНОВЛЕННІ ОСОБИСТОСТІ ДИТИНИ-СИРОТИ

Стаття присвячена питанням створення в дитячих будинках соціально-виховного простору інноваційного типу, організація якого має особливе значення для розвитку дитини-сироти, формування її ціннісних, особистих та суспільних орієнтирів. Практичний досвід роботи в дитячому будинку «Перлінка» м. Одеси дозволив автору не лише розробити теоретично, а й організувати на практиці простір, в якому відбувається становлення особистості дитини-сироти.

Ключові слова: соціально-виховний простір, дитина-сирота, соціалізація, особистість.

Стаття посвящена вопросам создания в детских домах социально-воспитательного пространства инновационного типа, организация которого имеет особое значение для развития ребенка-сироты, формирование его ценностных, личных и общественных ориентиров. Практический опыт работы в детском

доме «Жемчужинка» г. Одессы позволил автору не только разработать теоретически, но и организовать на практике пространство, в котором происходит становление личности ребенка-сироты.

Ключевые слова: социально-воспитательное пространство, ребенок-сирота, социализация, личность.

The article is devoted to the establishment of children's homes and social-educational space of an innovative type. The organization of this area is of particular importance for the development of an orphaned child, the formation of its values, personal and social guidance. Practical experience in the orphanage «Perlinka» Odessa city has allowed the author to develop not only in theory but also in practice to organize the space in which the formation of the person of orphans.

Key words: social and educational space, orphan child, socialization, personality.

Постановка проблеми. В соціально-педагогічній та психологічній літературі особлива увага сьогодні відводиться середовищу формування і розвитку особистості. Можна навести цілу низку досліджень, що, з одного боку, пов'язані з вивченням сутності цієї дефініції, а з іншого – її ролі у становленні особистості, однак майже всі вони розкривають питання виховання звичайних дітей та підлітків, формування світогляду дорослої людини. І лише незначна частина педагогів висвітлюють роль середовища у вихованні дитини-сироти. Проте основним напрямом їх досліджень є зазвичай виявлення негативних явищ і умов у дитячих будинках та інтернатах. Оптимальним шляхом вирішення цієї проблеми можуть стати прийомні сім'ї та дитячі будинки сімейного типу, однак навіть вони не можуть повною мірою впорядкувати це питання у зв'язку зі значною кількістю в Україні сиріт. На наш погляд, вийти з цієї складної ситуації допоможе інноваційний підхід щодо формування виховного простору саме в дитячому будинку.

Аналіз наукових досліджень і публікацій. На визначальну роль середовища у вихованні та навчанні ще в першій половині ХХ століття звертали увагу Л. Виготський, Г. Костюк, Д. Леонтьєв, А. Макаренко, М. Монтессорі, С. Шацький. У сучасній педагогічній науці різні аспекти взаємодії людини і середовища вивчали І. Бех, О. Безпалько, О. Будник, Є. Голобородько, І. Добрянський, А. Капська, А. Кашов, Т. Кравченко, О. Коваленко, Г. Лаврентєва, С. Литвиненко, Ю. Мануйлов, А. Мудрик, С. Смолюк, В. Сухомлинський, М. Фіцула та ін.

Проблеми дитячих будинків, у тому числі й роль їх середовища, розглянуто в наукових працях Г. Бевз, Л. Бережної, Л. Канішевської, С. Курінної, О. Носко, Л. Чумака та ін. Однак питання виховного середовища відводиться незначне місце в контексті інших проблем.

Зважаючи на це, **мета нашої статті** – визначити роль виховного та соціокультурного простору в становленні особистості дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, на основі стратегії реалізації соціально-педагогічної діяльності; висвітлити інноваційні підходи до створення соціально-виховного простору на прикладі дитячого будинку «Перлінка» міста Одеси.

Виклад основного матеріалу. Впродовж останнього часу зростає увага до теоретичного осмислення середовища, його структури та типів. Традиційно середовище поділяють на природне та соціальне. Прямо чи опосередковано педагоги та науковці вказували на взаємозалежність між соціальним середовищем і соціалізацією особистості. У зв'язку з цим виникла потреба науково обґрунтувати орієнтири, що дозволяють поєднати середовище, педагога і дитину. Це призвело до обґрунтування концепції середовищного підходу, який у вихованні розуміємо як теорію і технологію управління процесами формування та розвитку особистості дитини. Спеціально сформоване середовище (з педагогічної точки зору – позитивне) формує дитину за своїм «образом і подобою», розкриває ті чи інші можливості для розвитку його особистості. Першим кроком у процесі формування середовища є середовищна діагностика, другим – середовищне проектування, тобто створення оточення для конкретної дитини. Послідовний вплив через середовище – особливість цієї методології; в результаті такого підходу педагог домагається ефективного впливу на вихованця [17].

Представлена теорія була розроблена та творчо доповнена академіком І. Бехом [4-6]. Провідна ідея його концепції – необхідність створення виховного простору, покликаного забезпечити ефективну духовно орієнтовану рефлексію, формування благочестивої особистості, для якої почуття совісті є глибоким ціннісним сенсом. Учений пропонує розрізнити поняття «середовище» та «простір». Середовище, на його думку, – це оточення, в якому перебуває суб'єкт. Проте в рамках системи «Людина – Світ» оточуюче середовище вважається середовищем суб'єкта (дитини, індивіда, особистості), середовищем життя, тобто його життєвим простором. Тому вченим було введено категорію «соціокультурне середовище», або «соціокультурний простір» як альтернативу категорії «звичайне середовище». Під виховним простором він розуміє психолого-педагогічний проект, метою якого є духовно-моральне вдосконалення підростаючої особистості. Сама ж сутність його проектування полягає у створенні й реалізації системи наукових орієнтирів, які задають технологічний вектор діяльності педагога і взаємодії вихованців, спрямованих на успішне досягнення виховної мети – розвиток духовно зрілої особистості [6, с. 3].

Виховний простір може бути схарактеризований за такими параметрами: 1) педагогічний потенціал оцінюється за наявним у ньому багатством духовної та матеріальної культури; 2) ступінь розвитку визначається кількісним складом молодого покоління, яке охоплене освітньо-виховною системою, ефективністю функціонування інших компонентів; 3) керованість простору. Основними компонентами створення виховного простору, на думку І. Беха, є:

- демократизація, гуманізація та індивідуалізація соціобуття вихованців;
- культивування творчих можливостей вихованців;
- формування особистісно конструктивних відносин;
- оптимізація виховних можливостей процесу навчання;
- взаємодія школи та довкілля;
- взаємодія школи та сім'ї;
- міжкультурна взаємодія у розвитку вихованців;
- продуктивна життєдіяльність вихованців;
- учитель у виховному просторі [6].

Дослідники приділяють значну увагу різним аспектам виховного, освітнього та соціокультурного простору школи й дошкільного навчального закладу [1; 9; 12; 23; 25]. Аналізується зарубіжний досвід, концептуальні підходи до моделювання соціалізуючого простору, розроблено та обґрунтовано його типову модель [18]. Загальні дослідження, спрямовані на вивчення виховного, освітнього та соціокультурного середовища, є надзвичайно цінними та можуть бути використані у ході вирішення проблем, з якими стикаються дитячі будинки.

На сьогодні відсутнє стале й загальноприйняте визначення поняття «виховний простір дитячих будинків», однак деякі його характеристики вже можна виокремити, зокрема це – чинник гуманізації життя його вихованців, простір, спрямований на вдосконалення виховання дітей, майданчик для інноваційної діяльності педагогічного колективу. Розуміння виховного простору дитячого будинку як «вторинної сім'ї» передбачає коректуючим моментом цілісного виховного процесу в ньому реалізацію двох провідних

позицій. Перша полягає у створенні «вторинної сім'ї» (умов, наближених до звичайних сімейних), друга – у перегляді змісту виховного процесу на підставі формування стилю сімейного виховання як засобу взаємодії між дорослими та дітьми. Можливості виховного середовища дитячого будинку реалізуються як у традиційних щодо загальноосвітнього закладу функціях (розвиток, формування, виховання, навчання), так і специфічних (життєзабезпечення, адаптація, реабілітація, компенсація, корекція, соціалізація) [10, с. 154; 14]. Для вихованців має значення також виховний простір групи, де створено умови для партнерської взаємодії в системах «педагоги – діти» і «діти – діти» [13, с. 127]. Виокремлюють три основні стратегії соціально-педагогічної роботи в дитячих будинках, і вони, так чи інакше, пов'язані з роллю середовища. Перша стратегія – включення вихованця в соціум; друга – «педагогізація» середовища дитячого будинку (раціональне використання його педагогічного потенціалу); третя – оптимізація взаємодії вихованців і середовища [15, с. 352].

Педагоги зазвичай відзначають провідну роль середовища у соціалізації дитини-сироти. Але, на жаль, майже всі дослідники лише вказують на сукупність негативних явищ, що мають місце в дитячих будинках та закладах інтернатного типу, зокрема на недосконалість їх виховного та соціокультурного простору [2; 3; 8; 22]. Означені проблеми можна об'єднати в декілька груп:

- інтелектуального розвитку особистості;
- емоційно-вольового та психічного розвитку особистості;
- культурного та морального розвитку особистості;
- соціалізації вихованців;
- статевої ідентифікації;
- труднощі у продуктивному спілкуванні.

Вважається, що ці проблеми, з одного боку, є наслідком життя дитини до того, як вона оселилася в дитячому будинку (асоціальна сім'я, психологічні травми тощо), а з іншого – вони можуть бути обумовлені проживанням таких дітей у дитячому будинку, де відсутнє спеціально сконструйоване середовище, адже традиційним для дитячих будинків та інтернатів є дефіцит соціокультурного досвіду, обов'язковий характер спілкування з дорослими та дітьми, мізерний простір для існування, неможливість вільного вибору діяльності, відсутність моделі сім'ї [11]. Соціалізація дитини-сироти, яка відбувається в умовах закладу інтернатного типу, відрізняється від нормативної. Умови державного закладу опіки є деприваційними, тобто відгороджують дитину-сироту від соціокультурних зв'язків із навколишнім середовищем, ускладнюють процес формування її особистості та соціалізації [24, с. 308]. Особливості та недоліки розвитку такої дитини заважають її ефективній соціалізації та адаптації, подальшій інтеграції в суспільство [20; 21].

Педагоги все частіше визнають найоптимальнішим кроком поміщення дитини-сироти у прийомну сім'ю чи в дитячий будинок сімейного типу [7; 11; 19]. Але таке вирішення проблеми, швидше всього, не може бути реалізоване найближчим у зв'язку зі значною кількістю сиріт в Україні. На наш погляд, вихід може бути лише один – інноваційний підхід щодо формування виховного простору саме в дитячому будинку. Ми погоджуємося з тим, що соціально-виховне середовище дитячого будинку по-

винно бути педагогічно організованим оточенням і докільям дитини-сироти, близьким до сімейного, включеним у процес її соціального виховання шляхом створення умов для набуття нею позитивного соціального досвіду [16, с.14].

Практичний досвід роботи в дитячому будинку «Перлинка» дозволив нам не тільки розробити теоретично, а й організувати на практиці простір, в якому відбувається становлення особистості дитини-сироти. Для успішного формування оптимального соціально-освітнього простору необхідно:

- створити умови для духовно-морального розвитку вихованців;
- створити умови для формування соціального здоров'я вихованців;
- забезпечити умови для трудового виховання та ранньої профорієнтації вихованців;
- створити умови для патріотичного виховання;
- створити умови для здоров'язбережувальної та спортивної діяльності;
- реалізувати наступність у сфері дошкільної, початкової, середньої та вищої професійної, а також позашкільної (додаткової) освіти;
- розробити та впровадити новий зміст позашкільної освіти;
- включити позанавчальні соціальні структури в систему освіти дитячого будинку.

Із метою вирішення цих завдань змінилася сама модель дитячого будинку, було створено відповідні служби, метою яких є формування в ньому оптимального соціально-виховного простору:

1. Методичні об'єднання вихователів та вчителів, які вирішують завдання підвищення ефективності педагогічного процесу, вдосконалення фахової майстерності педагогів.

2. Соціально-психологічна служба відстежує динаміку психологічного розвитку дитини та статус її особистості.

3. Соціально-правова служба відстежує соціальний статус дитини, забезпечує юридичний супровід.

4. Корекційно-логопедична служба надає кваліфіковану допомогу дітям із вадами мовлення та порушеннями психічного розвитку.

5. Медична служба здійснює відповідну роботу шляхом поєднання широкого комплексу заходів діагностично-корекційної, профілактичної та валеологічної роботи.

6. Інформаційно-освітній центр (бібліотека та музей) сприяє вихованню культури, любові до рідної мови, своєї Батьківщини, збагаченню духовності, вихованню патріотичних якостей особистості, актуалізує мотивацію профорієнтаційної діяльності.

7. Спортивно-оздоровча служба забезпечує відновлення та збереження здоров'я дітей, формує здоровий спосіб життя.

8. Навчально-виробничі майстерні сприяють трудовому вихованню – наріжному каменю соціалізації.

9. Підрозділи (секції, гуртки тощо), які надають позашкільну (додаткову) освіту, здійснюють пізнавально-виховну діяльність, зокрема формують навички творчої активності, підвищують організаційний, моральний, естетичний та інтелектуально-творчий потенціал, задовольняють духовні, етичні, інтелектуальні потреби у творчих видах діяльності, усвідомлення дитиною себе духовною особистістю, набуття і вдосконалення морально-духовних цінностей, виховання інтересу до читання, мистецтва, дитячих вистав, музеїв.

Успішна соціалізація – це процес і результат розвитку й саморозвитку вихованця у ході накопичення ним соціального досвіду саме в мережах спеціально сформованого соціально-виховного простору. У дітей-сиріт цей досвід не може з'явитися природно, автоматично, умови для його набуття щодня створюються вихователями, педагогами, усім персоналом закладу. Організація цього простору має особливе значення для розвитку дітей, формування їх ціннісних, особистих та суспільних орієнтирів.

Наш сценарій соціалізації можна визначити як «заклад соціального досвіду» на базі особистісно орієнтованого підходу. Завдяки розширенню соціокультурного середовища ми збагачуємо життя наших вихованців. При цьому ми не «ізолюємо» дітей від соціуму, а «долучаємо» їх до соціуму, забезпечуючи простір різноманітної дитячої діяльності, різновікову взаємодію та клубні й гурткові заняття додаткової освіти.

Дитячий будинок «Перлінка» як «заклад соціального досвіду» розпочав свою діяльність із формування у вихованців базової довіри до світу дорослих і на відносинах соціального партнерства шляхом спільної творчої діяльності активно використовує: дослідну роботу, театралізацію, пошукові проекти, рольові ігри. Заклад у своїй виховній діяльності орієнтується на принцип вибору як реалізацію механізму самовизначення (гуртки та клуби за вибором, шляхи розв'язання моральних ситуацій). Дитячий будинок «Перлінка» залучає для цього талановитих людей, використовуючи культурні та соціальні можливості регіону, традиції міста тощо. Група дітей разом із вихователями та помічниками вихователів перетворюється на групу за інтересами (прогулянки, екскурсії, робота в бібліотеці тощо). Працівники додаткової освіти, спортивні тренери, працівники музеїв, керівники клубів і різних соціальних структур міста допомагають у роботі з вихованцями, стають повноправними учасниками навчально-виховного процесу. Завдяки цьому кожен день наших вихованців насичений враженнями, постійною зміною діяльності та спілкуванням. Для того, щоб у рамках соціально-виховного середовища відбувалися очікуване становлення та розвиток особистості дитини-сироти, необхідно зосередити зусилля на вихованні в дітей:

- системи мотивів (пізнавальних, моральних, за здоровий спосіб життя, естетичних, соціальних, творчих);
- ціннісних орієнтацій (ціннісне ставлення до себе, людей, природи, праці та мистецтва);
- життєвих компетенцій (самоосвітня, особистісна, комунікативна, соціальна, здоров'язбережувальна).

Висновки. Побудова теоретичної моделі соціально-виховного простору в умовах дитячих будинків повинна здійснюватися на засадах гуманістичної, особистісно орієнтованої, освітньо-виховної парадигми. Сценарій соціалізації «закладу соціального досвіду», який упроваджено в дитячому будинку «Перлінка», заснований на моделі «середовище в середовищі», а отже, на наш погляд, є оптимальним, адже саме тут діти можуть програвати різні поведінкові моделі, що дасть змогу загартовувати їх волю.

Ми впевнені, що вихованці, які проживають у спеціально створеному просторі дитячого будинку «Перлінка», вийдуть у доросле життя адекватно готовими до реальності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Алексеева О. Р. Роль соціокультурного простору освітнього закладу в соціалізації підлітків / О. Р. Алексеева // Педагогічні науки. – 2016. – Вип. 30. – С. 113–122.
2. Бадер С. О. Теоретична модель технології педагогічної підтримки соціалізації дітей-сиріт дошкільного віку в умовах дитячого будинку / С. О. Бадер // Вісник ЛНУ імені Т. Шевченка. – 2012. – № 19. – (254), Ч. 3. – С. 136–147.
3. Бережна Л. До проблеми соціалізації дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у закладах інтернатного типу / Л. Бережна // Гуманітарний вісник ДПУ імені Г. Сковороди. Педагогіка. Психологія. Філософія. – 2013. – Вип. 28 (1). – С. 14–18.
4. Бех І. Д. Виховання особистості / І. Д. Бех. – К. : Либідь, 2008. – С. 398–404.
5. Бех І. Д. Особистість у просторі духовного розвитку / І. Д. Бех. – К. : Академвидав, 2012. – 256 с.
6. Бех І. Д. Виховний простір: організаційно-змістові орієнтири / І. Д. Бех // Гірська школа українських Карпат. – 2013. – № 10. – С. 3–14.
7. Доля І. М. Дитячі будинки сімейного типу: механізм подолання соціального сирітства в Україні / І. М. Доля // Стратегічні пріоритети. – 2009. – № 2 (11). – С. 195–199.
8. Дяченко Н. В. Соціалізація особистості в умовах інтернатного закладу [Електронний ресурс] / Н. В. Дяченко. – Режим доступу : <http://s-journal.cdu.edu.ua/base/2008/v3/>.
9. Касярум Н. Освітній простір: становлення поняття / Н. Касярум // Витоки педагогічної майстерності. – 2013. – Вип. 12. – С. 107–113.
10. Коношенко С. В. Особливості соціального становлення підлітків-сиріт, які виховуються в школах-інтернатах / С. В. Коношенко // Науковий вісник МНУ імені В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки. – 2015. – № 1 (48). – С. 154–158.
11. Коробова Л. О. Особливості психофізичного і соціального становлення вихованців дитячого будинку / Л. О. Коробова // Проблеми загальної та педагогічної психології. – 2011. – № 13. – Ч. 3. – С. 177–183.
12. Крутий К. Л. Освітній простір дошкільного навчального закладу / К. Л. Крутий. – Запоріжжя : ТОВ «ЛПКС» ЛТД, 2009. – 320 с.
13. Курінна С. Особливості соціалізації дитини в дитячому будинку / С. Курінна // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи. – 2012. – № 40. – С. 120–128.
14. Курінна С. М. Деякі аспекти виховання дітей-сиріт в дитячих будинках різних типів / С. М. Курінна // Вісник ЛНУ імені Т. Шевченка. – 2013. – № 10 (269). – Ч. 4. – С. 174–177.
15. Курінна С. М. Аналіз соціально-педагогічної роботи з дітьми-сиротами в дитячому будинку / С. М. Курінна // Педагогічна освіта: теорія і практика. – 2013. – Вип. 14. – С. 352–357.
16. Курінна С. М. Теорія і методика соціально-педагогічної роботи з дітьми-сиротами в умовах дитячого будинку : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук : спец. 13.00.05 / С. М. Курінна ; Луган. нац. ун-т імені Т. Шевченка. – Луганськ, 2014. – 40 с.

17. Мануйлов Ю. С. Средовой подход в моделировании / Ю. С. Мануйлов // Моделирование воспитательных систем: теория практике. – М. : РОУ, 1995. – С. 99–109.

18. Назаренко Л. М. Формуємо соціалізуючий простір : методичні рекомендації / Л. М. Назаренко (укладач). – Херсон : Херсонська академія неперервної освіти, 2014. – 52 с.

19. Пеша І. В. Соціальне становлення дітей в дитячих будинках сімейного типу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.05 / І. В. Пеша ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2000. – 20 с.

20. Сидоренко О. А. Соціально-психологічні чинники негативного впливу на процес постінтернатної адаптації до самостійного життя депривованих дітей / О. А. Сидоренко // Теоретичні і прикладні проблеми психології. – 2011. – № 2 (26). – С. 116–124.

21. Старцева В. П. Особливості розвитку дітей-сиріт в умовах закладів інтернатного типу та проблема соціально-побутового орієнтування / В. П. Старцева // Психологічний тренінг у мистецтві, культурі, освіті. – 2010. – Режим доступу : <http://bit.ly/1u2gVo5>.

22. Цибулько Л. Г. Особливості соціалізації вихованців-сиріт підліткового віку / Л. Г. Цибулько // Вісник ЛНУ імені Т. Шевченка. – 2012. – № 7 (242). – Ч. 2. – С. 47–53.

23. Цимбалару А. Д. Теоретичні та дидактико-методичні засади педагогічного проектування освітнього простору в школі І ступеня : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук : спец. 13.00.09 / А. Д. Цимбалару. – К. : НАПН України, 2014. – 41 с.

24. Чумак Л. В. Психолого-педагогічні особливості розвитку особистості вихованців дитячих закладів державної опіки / Л. В. Чумак // Молодий вчений. – 2016. – № 10 (37). – С. 308–311.

25. Яцула Т. В. Дозвілля школярів як соціокультурний простір ціннісно спрямованої взаємодії вчителя-вихователя / Т. В. Яцула // Педагогічні науки. – Херсон, 2009. – Вип. 54. – С. 246–249.

Дата надходження до редакції: 30.01.2017 р.